

MEDENİYET TARİHİNDE EL YAZMA ESERLERİN KAYNAK OLARAK KULLANILMASINDA AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

AHUNDOVA, Telli
AZERBAYCAN/AZERBAIJAN/АЗЕРБАЙДЖАН

ÖZET

Azerbaycan El Yazma Medeniyeti'nin çok kadim bir tarihi vardır. Orta Asırlarda Azerbaycan halkının ileri gelenleri Müslüman dünyasının önemli ilim ve medeniyet merkezlerinde tahsil almış müderrislik etmiş, ilmî ve bedii eserler yaratmışlardır.

Bu karşılıklı ilişki sonucu; İslam âleminin tüm köşelerinden Azerbaycan'a nefis ve nadir el yazma kitaplarının taşınması ve Azerbaycan'da da sayısı milyonu aşan zengin eserlerin yazılması mümkün olmuştur.

Şu an, "Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Muhammed Fuzulî Adına El Yazmalar Enstitüsü" Azerbaycan yazılı eserlerinin korunup saklandığı en büyük ilim ve medeniyet merkezi olarak faaliyet göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: El yazmalar, Azerbaycan, Fuzulî Enstitüsü.

ABSTRACT

Azerbaijan's Institute for Manuscript has a long history. In the Middle Ages Azerbaijan well known public figures have been educated in privileged scientific institutions of Muslim's world, been charged as educators and have created valuable scientific works.

As a result to this mutual relation; excellent and rare manuscripts have been carried from all around the Muslim world to Azerbaijan and more than a millions manuscripts have been produced in Azerbaijan too.

Now, "Institute of Manuscripts Mohammed Fuzuli Azerbaijan" is operating as the best enlightenment and civilization center where valuable manuscripts kept and conserved.

Key Words: Manuscripts, Azerbaijan, Fuzulî Institute.

Azerbaycan El Yazma Medeniyeti'nin çok kadim bir tarihi vardır. Bilindiği gibi ecdadımız daha VII. asırda İslam kültürü ile tanışmış, yüzyıllar boyu onun zenginleştirilmesinde önemli rol oynamışlardır.

Orta Asırlarda Azerbaycan halkının ileri gelenleri Müslüman dünyasının önemli ilim ve medeniyet merkezlerinde tahsil almış, müderrislik etmiş, ilmî ve bedî eserler yaratmışlardır.

Bu karşılıklı ilişki sonucu İslam âleminin tüm köşelerinden Azerbaycan'a nefis ve nadir el yazma kitapları taşınmış, Azerbaycan'ın kendisinde de zengin eserlerin yazılmasına imkân ortaya çıkmış ve neticede Azerbaycan'da sayısız milyonu aşan el yazma kitapları toplanmıştır.

XIX. asırda Rus istilasından ve matbaa işinin yaranmasından sonra Azerbaycan'da el yazma medeniyeti zayıflasa da Sovyet hâkimiyeti kurulana kadar mektep ve medreselerde el yazmalar yazılıyor ve çoğaltılıyordu.

1920 yılında ülkemizde hâkimiyeti eline geçiren Sovyet rejimi, 1000 yıldan fazla bir devirde toplanmış yazılı abidelerimize de ciddi ve sarsıcı darbe vurmuştur. 1920-1930 yılları arasında, onların ekseriyeti toplu şekilde mahvedilmiştir. Bu durumun acı sonuçlarını gören ilim adamlarımızdan bir grubu 1924 yılında yapılan I. Azerbaycanşünaslık Kurultayı'nda yazılı kültürümüzün halktan toplanması ve bir merkezde saklanması ya da korunması kabul edilmiştir. İşte bu sayede Azerbaycan el yazmalarının tamamen yok edilmesinin önüne geçilmiştir.

Toplanma işi 1929 yılından itibaren gerçekleştirilmeye başlanmış ve eski matbaa kitaplarımız toplanarak Azerbaycan Devlet İlmî Tetkikat Enstitüsü'nün Kütüphanesi'ne iade edilmiştir. Sonraları bu âbideler akademinin Doğu nezdinde, Nizami Edebiyat Müzesi'nde, Edebiyat Enstitüsü'nde muhafaza edilmiş, nihayet 1950 yılında kurulan Respublika El Yazmalar Fondu'na verilmiştir. Azerbaycan el yazmalarının toplanması, sistemleştirilmesi, araştırılması ve yayınlanması Azerbaycan el yazmaşünaslığının inkişafı bundan sonraki devre tesadüf ediyor. Tahminen 35 yıllık faaliyetten sonra Respublika El yazmalar Fondu bazında o zamanlar Moskova'da çalışan Haydar Aliyev cenaplarının özel desteği ile akademinin bugünkü El Yazmalar Enstitüsü vücuda getirilmiştir. 1996 yılında Cumhurbaşkanı'nın tensipleriyle Enstitü'ye şair ve mütefekkir Muhammed Fuzûlî'nin adı verilmiştir.

Şu anda Azerbaycan Millî İlimler Akademisi (AMEA) Muhammed Fuzûlî El Yazmalar Enstitüsü, Azerbaycan yazılı abidelerinin korunup saklandığı en büyük ilim ve medeniyet merkezi olarak faaliyet göstermektedir.

El yazmalar Enstitüsü'nde muhafaza edilen en eski eser, IX. asra ait kûfi hatlı bir **Kur'ân-ı Kerim** yazmasıdır. En eski Arap dilli ilmî eserler – Endülüslü Zahravi'nin “**30. Makale**”, İbn-i Sina'nın “**el-Kanun**” vs. XII. asır en eski Türk dilli eser; Kul Ali'nin “**Yusuf ve Züleyha**” mesnevîsi olup XIII. asra ait ve en eski Fars dilli eser ise Nizami'nin “**İskendername**”sidir. Bu eser XV. asra aittir.

Abidelerin araştırılması, Enstitü bünyesinde ilmî faaliyetlerine devam eden 100'den fazla âlim tarafından sistemli bir şekilde yürütülmektedir. Bu ilmî araştırma neticelerinin kitap olarak yayımlanması da planlı bir şekilde yapılmaktadır. Buna göre de bu yöndeki çalışmalarımıza özen gösteriyoruz. 1990'lı yıllara kadar enstitümüz yılda 3-4 kitap yayımlayabiliyordu. Artık 1990'lı yılların 2. yarısından bu yana her yıl 20-30, bazen daha fazla kitap gün yüzüne çıkarılıyor.

Bizim amacımız Arap ve Fars dillerinde yazılmış Âbidelerin Azerbaycan diline tercümesinin yanında, Azerbaycan Türk dilli Âbidelerimizin ise ilmî tenkidi ve günümüz alfabesi ile yayımlanmasının bunlarla birlikte el yazmalar üzerindeki ilmî araştırma işlerinin çağdaş okuyuculara, mütehasıslara, ilim adamlarına sunulmasıdır. Araştırmacılarımızın faaliyetleri sayesinde son birkaç yılda Hâce Nasreddin Tûsî, Hataî Tebrizî, Dede Ömer Rûşenî, Ruhi Bağdâdî, Hayran Hanım, Hüseyin Efendi Kayıbov, Molla Cuma, Reşit Bey Mirze Feteli oğlu Axundov ve başkalarının eserleri, bunun dışında bir dizi tarihî belge de ilk defa yayımlanmıştır.

Enstitü hazinesinde el yazma kitapları, tarihî belgeler, eski matbu kitapları, matbaa malzemeleri, özel arşivler ve çağdaş kitapların korunması için ayrı ayrı hazine bölmeleri vardır.

Orta Asırlara ait yazmalar arasında Arap ve Fars dillerinden tercüme edilmiş eserlerin el yazmalarının kendine has yeri ve boyutu var. Daha çok bedii eserlerin tercümeleri olan bu el yazmalar edebiyat ve edebî dil tarihimizin araştırılması bakımından değerli kaynaklar olmakla birlikte, tercüme belgesi sosyal fikir tarihinin, edebî ilişkilerin öğrenilmesi bakımından da müstesna önem taşıyor. Özellikle XV-XVI. yüzyıllara ait ilkin Azerbaycan tercüme örnekleri konusu bakımından ilginçtir. Onların içerisinde dinî konulu ve tasavvufa ait el yazmalar üstünlük teşkil ediyor. Şunu da belirtelim ki, klasik Azerbaycan tercüme eserlerinin el yazmalarının birçok örnekleri dünyanın çeşitli müze ve kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Orta Asya Azerbaycan tercüme edebiyatının ilki ve değerli örneklerinden biri, Ahmedî Tebrizî'nin Fars dilinden manzum olarak çevirdiği "**Esrarnâme**"dir. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, M. Fuzûlî El Yazmaları Enstitüsü'nde Ahmedî'nin "**Esrarnâme**" tercümesinin iki el yazma nüshası bulunmaktadır. (B-1236, B-5266). Nestalik hattı ile yazılmış bu el yazmaların her ikisinin de paleografik kriterlere göre XVIII. yüzyılın birinci yarısına ait olduğunu söyleyebiliriz. Her ikisi de mecmua şeklinde olan bu el yazmalardan birincisinde tercümedeki beyitlerin sayısı 1590, diğesinde ise 1768'dir. "**Esrarnâme**"nin B-5266 numaralı nüshasında varakların haşiyelerinde XIX. yüzyılın tanınmış kitapşünas-metinşünas âlimi Abdülğani Nuhevi Halisegarizâde'nin tercümenin metni ile bağlı çeşitli ilaveleri ve kayıtları vardır. Mesnevi şeklinde sade bir dille kaleme alınmış "**Esrarnâme**" tasavvuf edebiyatını ve edebî dil tarihini öğrenmek bakımından önemlidir.

Tercümenin Türkiye kütüphanelerinde ve Sankt-Petersburg'daki Şarkşünaslık Enstitüsü'nün kütüphanesinde de el yazma nüshaları saklanmaktadır.

XVI. asra ait Azerbaycan tercüme eserlerinin ve el yazmalarının sayısı öyle çoktur ki, bu da o devirde Azerbaycan edebiyatının güçlü bir gelişme göstermiş olmasına bağlıdır. Bu yüzyılın yadigârları olan tercüme el yazmaları mezmun ve forma rengârenk oluşuyla da dikkat çekicidir.

Onlar hem nesirle hem de nazımladır. XVI. asır tercüme eserlerinden birkaçının el yazması mütercimlerin biyografileri şeklinde elimize ulaşmıştır. Bu bakımdan Muhammed bin Hüseyin Katip Nişati'nin "**Şühedanâme**" tercümesi özellikle büyük önem taşıyor.

"**Şühedanâme**"nin dünyada nadir el yazma nüshası M. Fuzûlî El Yazmaları Enstitüsü'nde saklanıyor. Nişati'nin kendi eli ile yazılmış "**Şühedanâme**", Azerbaycan el yazma kitabının en değerli örneklerinden biri sayılabilir. Tercümenin metni nohut renkli kalın, iyi aharlanmış, doğu kâğıdında iri ve aydın, okunaklı ve güzel bir nestalik hattı ile kara mürekkeple yazılmıştır. Büyük boy (19x27cm), 340 varak olan el yazmanın sonundaki notta tercümenin hicrî 945 yılında (miladi 1539) tamamlanmış olduğu kaydediliyor.

"**Şühedanâme**" Hüseyin Vaiz Kâşifi'nin (ö.1504) Fars dilinde yazdığı "**Rövizetü's-şühedâ**" adlı meşhur eserinden çevrilmiştir. İmam Hüseyin'in Kerbela katliamının anısına yazılmış bu eser Orta Asırlarda çok yayılmış ve "rövzehan" (matem şiiri okuyan) ıstılahı da ona bağlı oluşturulmuştur. Büyük bir kısmı nesir olan, yeri geldikçe nazım parçaları içeren bu eseri, Nişati oldukça dikkatli tercüme etmeye çalışmıştır. Ancak buna rağmen az da olsa bazı değişiklikler yapmıştır. Farsça aslı gibi hem nesirle hem de nazımla kaleme alınan "**Şühedanâme**"nin en önemli yönlerinden biri abidenin dilinin oldukça sadeliği ve zenginliği, halk konuşma dili için daha uygun olan bir sıra söz ve ifadelerin ilk defa yazılı edebî dilimize getirilmesidir. Bu sebeple özellikle edebî dil tarihimize ait araştırmaların çoğunda "**Şühedanâme**"ye defalarca başvurulmuştur.

XVI. yüzyılın ünlü mütercimi ve katibi olan Nişati'nin kendisinin yazdığı bir diğer büyük tercüme eseri daha günümüze kadar gelmiştir. Bu Şah İsmail Hatayi'nin ulu babası Safaviyye tarikatının kurucu Şeyh Sefiaddin Erdebilî hakkında Farsça yazılmış "**Sefvetü's-sefâ**" kitabının dilimize tercümesidir. İbn Bazzaz Erdebilî'nin kaleminden çıkmış bu kıymetli eseri Nişati 1542 yılında "**Şeyh Sefi Tezkiresi**" adı ile ana dilimize çevirmiştir. "**Şeyh Sefi Tezkiresi**"nin mütercimini eli ile yazılmış ve Erdebilde Şeyh Sefi türbesine ait bir el yazması şu anda Sankt-Petersburg'daki Saltıkof-Şedrin adlı kütüphanede saklanmaktadır. "**Şeyh Sefi Tezkiresi**" Azerbaycan'da hem tasavvufun hem de sosyal düşünce tarihinin etnografisinin ve edebî dil tarihinin tetkiki için çok önemli ve zengin bir kaynaktır.

XVI. asır Azerbaycan tercüme eserlerinden ikisi büyük Fuzuli'nin kudretli kaleminden çıkmıştır. Bunlardan birinin büyük bir kısmı kafiyesi nesirle kaleme alınmış "**Hadikatü's-Süedâ**", diğeri ise kıtalar şeklinde olan "**Hadis-i Erbâin**" tercümesidir.

"**Hadikatü's-Süedâ**"nın M-249 şifreli Bakü nüshası ise 1001/1592 yılında tamamlanmıştır. Tercümenin bu nüshası özel tertibatıyla seçilir. El yazma güzel nesih hattı ile çoğaltılmıştır. Nüshanın başka bir özelliği ise metnin baştan sona kadar harekelenmesidir ki, bu da bir sıra Türk sözlerinin doğru okunuşu bakımından önemlidir.

Onu da söyleyelim ki "**Hadikatü's-süedâ**" da "**Şüheda-nâme**" gibi Kaşifi'nin "**Rövzetü's-şühedâ**" eserinin tercümesidir. Buna rağmen "**Şühedanâme**" daha çok harfi tercüme gibi gözükse de "**Hadikatü's-süedâ**" ise aksine klasik serbest-yaratıcı tercüme örneğidir. Fuzûlî, Kaşifi'nin eserinin konusunu olduğu gibi korumuş olsa da, tercümede asıl yaratıcılık işi yapılmış ve mahiyet olarak çağdaş tercümelerden çok farklı olan serbest yaratıcı bir tercüme örneği ortaya koymuştur. Nişati'nin "**Şühedanâme**" tercümesi ile Fuzûlî'nin "**Hadikatü's-süedâ**"sı mevzu ve mezmunca ne kadar benzeseler de dil ve üslup özellikleri bakımından birbirlerinden farklıdır. Şöyle ki "**Hadikatü's-süedâ**" Fuzûlî'ye mahsus yüksek bedî üslupta, "**Şühedanâme**" ise halk dilinde kaleme alınmıştır.

Orta Asırlarda bedî eserlerle birlikte Müslüman Doğu'da geniş olarak yayılmış çeşitli ilim sahalarına ait ayrı ayrı eserler de Türkçeye çevrilmiştir. Bunlar arasında meşhur tercümelerden biri Yusuf Devletoğlu'nun 1425 yılında Arapçadan nazımla tercüme ettiği "**Manzum Fıkıh**" kitabıdır. Adından da görüldüğü gibi, Müslüman hukukşünaslığı-fıkıh hakkındadır. Mesnevi şeklinde kaleme alınan bu tercümenin eski bir nüshası El Yazmalar Enstitüsü'nde saklanılmaktadır.

Orta Asırlarda rüya ve yorumu ile ilgili bir dizi ilginç eser de yazılmıştır ki, onlar içerisinde ünlü Azerbaycan alimi Hübeş Tiflisi'nin (ö. 1203) yazdığı "**Kâmilü't-tabir**" kitabı çok meşhurdur. Şunu da belirtelim ki devrinde şeyh lakabını kazanmış Hübeş Tiflisi'nin ilmin çeşitli alanlarına ait 25 eseri bilinmektedir. Zengin ilmî ve edebî gücü Azerbaycan'da akademik olarak pek çalışılmamış Tiflisi'nin "**Kâmilü't-tabir**" kitabını XVI. yüzyılda Ebü'l-hâdî Bevâzicî Türkçeye çevirmiştir. Çevirmenin soyadında görüldüğü gibi o, şimdiki Irak sınırlarında olan Musul vilayetindeki Bevâzic kasabasındandır. Burada, bildiğimiz gibi Türkmenler yaşamaktadırlar. Bevazicî'nin "**Kâmilü't-tabir**" olarak adlandırdığı bu tercümenin El Yazmalar Enstitüsü'nde saklanan d-13 numaralı el yazması mütercimim biyografisidir. 323 varaklık el yazma 955/1548 yılında çoğaltılmıştır.

Tiflisi'nin Fars dilinde yazdığı "**Kâmilü't-tabir**" eserini Türkçeye çeviren Bevâzicî başka kaynaklardan aldığı malumatlarla onu daha da genişlendirmiştir.

Çeviride rüyada görülmüş herhangi bir eşya veya olayın geniş yorumu verilmiştir. Bevâzicî rüyada görülen eşyaların Türkçe adları ile birlikte onların Arapça ve Farsça karşılıklarını da vermiş, bununla da bir nevi Türkçe, Arapça ve Farsça sözlük tertip etmiştir. Yani bu çeviri eseri dilimizin lügat tertibinin eski katlarını öğrenmek bakımından zengin kaynaktır. Çeviri de rüya yorumlarıyla bağlı verilmiş küçük hikâyeler de ilginçtir.

Uzun yıllar yazıdan yalnız padişah saraylarında ve tek tek adamların istifade ettiği zamanlarda sözlü edebiyatın yazıya alınması mümkün olmamış, belki de buna hiç ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü dinî ve ilmî eserlerden farklı olarak, folklor yaratıcılığı halkın konuşma tarzında, sade dilde formalaştığından hafızalarda kolayca kalmış, dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarılmış, uzun bir tarihi yol geçirip sözlü şekilde günümüze gelip çatmıştır. Ancak tarihin çeşitli zamanlarında medreselerde talebeler ve katipler kendi özel ilgileri dolayısıyla kimlerdense duydukları ya da kiminse siparişi ile aşıkların halk ozanlarının ninelerimizin dilinden sözlü halk edebiyatı örneklerini yazıya almışlardır.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Muhammed Fuzûlî El Yazmalar Enstitüsü'nün hazinesinde çok sayıda folklor eserleri saklanılıyor. Büyüklüğü ve üslubu ayırt edilmeden hazinede saklanan 400'e yakın eserin tasvirinden ibaret olan katalog neşre hazırlanmıştır. Kataloga dâhil edilmiş el yazmaların tasvirinde onların paleografik özellikleri hattı satır sayı kâtibi çoğalma tarihi, kitabın sahibi belirtilmiş ve her bir eserin konusu hakkında kısa bilgi verilmiştir. Katalogda folklor a ait el yazma eserleri aşağıda olduğu gibi tertip olunmuştur:

1. Destanlar,
2. Dinî-Efsanevî Halk Hikâyeleri,
3. Masallar,
4. Ağıtlar,
5. Atasözleri,
6. Bulmacalar,
7. Latifeler.

Destanlar kendi içinde iki ye bölünmüştür:

- a) Millî Kökenli Destanlar,
- b) Millîleştirilmiş Destanlar.

a) Millî Kökenli Destanlar: “Köroğlu”, “Hikayet-i Kerem”, “Şehriyar ve Senuber”, “Geşenhan ve Gülistan Hanım”, “Şehzade Ebü'l-Fez ve Rana Hanım” gibi destanlardır.

“Köroğlu Destanı” adı ile 3 el yazması var. D-674 numaralı nüsha 16 varaktan ibaret olup 1911 yılına ait kâğıtların arkasına yazılmıştır. Bu nüshada halk arasında Köroğlu hakkında yayılmış rivayetler ve Köroğlu'nun babasının gözünün çıkarılması hakkında söylenen hikâyeler vardır.

İkinci nüsha (D-381) 53 varaktan ibaret olup “**Köroğlu**” destanının Osmanlı varyantıdır. Üçüncüsü ise (B-206) “**Köroğlu**”nun Özbekçe (Çağatayca) çoğaltılmış nüshasıdır. Bunu Rusya EA Sankt-Petersburg Şarkşünaslık Enstitüsü’nde saklanan nüshalardan Mirza Halil Yüzbaşıyev Karabaği, 1936 yılının sonu ile 1937 yılında çoğaltmıştır. El Yazma’nın başlangıcında ilginç mahlaslı bir şairin gazeli ve tahmisi yer almaktadır.

B-7264 numaralı el yazma kitabına çoğaltılmış “**Hikâyet-i Kerem**” destanı Azerbaycan halk destanı “**Aslı ve Kerem**”in bilinen ilk el yazmasıdır. Destan 1266/1849 yılında yayımlanmış İstanbul varyantına uygun gelse de, bazı özellikleriyle farklıdır. Harun er-Reşid’e isnat edilmesi, bir dizi söz ve ifadelerin yazılış tarzındaki farklar bu el yazmanın ilk matbu nüshasından en az 100 yıl önce yazılmış bir nüshadan aktarıldığını söylemeye imkân verir. Eser Hüseyin Efendi Kayıbov’un bir ciltlik edebî toplusunun 345-382’inci varaklarına 1867 Haziran ayının 4’ünde yazılmıştır.

“**Şehriyar ve Senuber**” destanında Tiflis şehrinde yaşayan “Salih” adlı Sövdeger’in oğlu Şehriyar ile Kirman Hâkimi Cihangir Han’ın kızı Senüber Hanım’ın aşk maceraları tasvir olunmuştur. Eser XVIII. asırda yaratılmıştır. Olaylar nesir ve nazımla verilmiştir. 130 varaktan ibaret olan bu el yazmanın 1b-2a sayfalarına yazılmış şiirdeki mahlasa göre, destan Muhammed adlı bir müellife aittir. El yazma kitabında çoğalma tarihi gösterilmese de, paleografik özelliklerine esasen onun XVIII. asırda çoğaltıldığı kanısındayız.

“**Geşemhan ve Gülistan Hanım**” (A-603) destanı 106 varaktan ibaret olup, nesir ve nazımla yazılmıştır. Eserin 106b varığında Yelizavetpol komiseri İsmail Han Ziyathanov’un bu kitabı okuyup destanda konuşulan olaylardan haberdar olması için müellifin ricası kayıt olunmuştur. Burada Genceli Ziyathanlıların sonuncusu Geşemhan’la sevgilisi Gülistan Hanım arasında olan aşk, aynı zamanda kahramanın sevgisi yolunda çektiği ızdırap ve XIX. sonu XX. asrın evvelinde Çarlık Rusya’nın zulümlerine ve kanunsuzluklarına, hak ve adaletin bozulmasına insanların itirazı aksettirilmiştir.

b) Millîleştirilmiş Destanlar: Millîleşmiş destanların konusu, Doğu halkları arasında geniş şekilde yayılmasına bakmadan bu destanlarda cereyan eden olaylar, oradaki toponimler esasen Kafkas ve Azerbaycanla ilgili olduğundan, halkımızın hayatı ile ilgili bilgilerle sık sık karşılaşırız.

B-4901 şifreli el yazma kitabına iki destan eseri çoğaltılmıştır. “**Bahtiyarnâme**” adlanan ilk destan Doğu âleminde geniş yayılmış konunun Azerbaycan Türkçesinde işlenmiş örneğidir. Bu el yazma kitabına çoğaltılmış ikinci destan “**Kahraman-nâme**”dir. Hazineye bu destanın 5 nüshası vardır. El yazma, eski Azerbaycan ve İran-Turan efsaneleri esasında düzenlenmiş tarihî-mitoloji kahramanlık destanıdır. Destanın B-1506 şifreli nüshasının diğerlerine göre tarihi daha çok eski olup 1107/1695 yılında kâtip Molla Kelbi Alaaddin İrevani tarafından filigranlı Avrupa kâğıdına çoğaltılmıştır.

Yukarıda gösterilen destan örnekleri dışında Hazine’de Türkçe yazılmış veyahut tercüme olunmuş Doğu âleminde geniş olarak yayılmış “Yusuf ve Züleyha”, “Kelile ve Dimne”, “Binbir Gece”, “Leyla ve Mecnun”, “Hatem-i Tâyi”, “Mihr-i Mâh”, İslam dininin tebliği ile bağlı olan, dinî konulu “Havernâme”, “Heybernâme”, “Battalgazi” destanlarının da çeşitli örnekleri var.

Yazılı Folklor Abideleri Kataloğu’na dâhil olan el yazmalarının sadece bir kısmı dinî-efsanevi konulu halk hikâyeleridir. Katalog’da aşağıdaki hikâyelerin tasviri verilmiştir: “İbrahimnâme” (17 nüsha), “İsmailnâme” (22 nüsha), “Baykuşnâme” (12 nüsha), “Delinâme” (5 nüsha), “Keyknâme” (6 nüsha), “Kellenâme” (23 nüsha), “Hikayet-i Muhammed Hanife” (23 nüsha), “Tutinâme” (7 nüsha) “Dozd ve Gazi” (13 nüsha) vs.

Bundan başka kataloga “Bayatılar”, “Atalarsözleri”, Şerirli Âşık Emrah’ın sözleri, Endelip Karacadağı’nin “Köroğlu Koşmaları”, Âşık ile Sultan Efendi’nin manzum “Sual-Cevap”ı gibi yazılı folklor örneklerinin tasviri de dâhil edilmiştir.

Orta Asırlar tarihinin araştırılıp öğrenilmesinde manevi servet hazinemiz olan Muhammed Fuzûlî El Yazmalar Enstitüsü’nde 150’den fazla tarihî eserin çok büyük önemi vardır. Semerkant, Buhara, Mısır, Avrupa ve Rusya üretimi olan kâğıtlara yazılmış el yazma kitabı; mektup, hüküm, ferman, münşeât, vakayiname, şecereler vs. şeklinde olan bu el yazmaları hem Azerbaycan’ı öğrenen araştırmacının, hem de ülkesinin tarihini araştıran yabancı uzmanların dikkatini çekiyor ve onlar için değerli kaynaklar sayılıyor.

Burada mevcut olan tarihî eserler konusuna göre iki gruba bölünür:

1. Bizzat Azerbaycan tarihine ait olanlar,
2. Genelde tarihe ait olanlar.

Azerbaycan tarihine ait el yazmalarından bahsetmeden önce kaydetmek lazımdır ki, hazinede tarihe ait en eski el yazma Azerbaycanlı bir âlimin eseridir. Bu 1377 yılında Farsça yazılmış Elaü’l-Gazvini Ali ibn Hüseyin ibn Ali’nin “Menahicü’t-talibîn ve’l-marifü’s-sadiğîn” adlı biyografik el yazma kitabıdır. Nestalik hattı ile yazılmış olan bu eser dini rivayetlerden başlayarak miladi 1377 yılına kadar İran, Çin, Afrika hükümdarları, halifeler, Samâni, Selçuk, Harzemşah sülâleri hakkında bilgi verir.

Azerbaycan tarihine ait el yazma kitabından bahsederken millî tarih şünaslığımızda ilk ilmi eser olarak kabul edilen Abbaskulu ağa Bakıhanov’un (1794-1847) “Gülüstan-i İrem” tarihî eserini özel olarak kaydetmek gerekir. 1841 yılında Farsça yazılmış bu eser Azerbaycan’ın ve Dağıstan halklarının eski çağlardan I. Rusya-İran muharebesi bittikten sonra bağlanmış 1813 yılında Gülüstan Antlaşması’na kadar olan dönemi kapsıyor. “Gülüstan-i İrem”in el yazmalar hazinesinde 8 nüshası korunuyor.

Azerbaycan'ın Orta Asırlar tarihinden bahseden Hasan Bey Rumlu'nun "**Ahsenü't-tevârih**", İskender ve Münşî'nin "**Tarih-i Âlemârây-i Abbâsî**" eserleri, Mirza Adıgüzel Bey'in "**Karabağnâme**", Mirza Camal Cevanşir Karabaği'nin "**Tarih-i Karabağ**", Ahmed Bey Cevanşir'in "**Karabağ Hanlığı'nın 1747-1805 yıllarında siyasi vaziyetine dair**", Mirza Yusuf Karabaği'nin "**Tarih-i Safi**", Mir Mehdi Hazani'nin "**Tarih-i Karabağ**", "Şeki Hanlığı'nın tarihine ait", "**Derbentnâme**", XVIII. asır abidesi "**Safeviye padişahları**" ve başka el yazmalar değerli menbalardandır.

XVI. asırda yaşamış Azerbaycan âlimi Hasan Bey Rumlu'nun "**Ahsenü't-tevârih**" eserinin 12. cildi sayılan B-1696 numaralı nüshası XX. Asrın 30. yıllarında El Yazmalar Enstitüsü'ne dâhil olmuş tarihî bir el yazma eserdir. "**Ahsenü't-tevârih**" eseri 12 ciltten ibaret olup, Timurîler, Akkoyunlular ve Şirvanşahlar devletleri, I. Şah İsmail'in hâkimiyeti, I. Şah Tahmasb'ın ve II. İsmail devrinin hadiseleri, Şirvan ve Tebriz isyanları hakkında bilgi veriyor. XII. ciltte I. Şah İsmail'in biyografisinden ve onun askerî seferlerinden bahsediliyor.

1930'lu yıllarda el yazmalar hazinesine tarihe ait birkaç eserle birlikte Abdullah ibn Fazlullah'ın "**Tarih-i Vessaf**" (İlhanlıların 1259 yılından 1313 yılına kadar olan tarihinden bahsediyor), Mirza Muhammed Mehdi Han Astrabadi'nin "**Tarih-i Nadiri**" (hazinede 20 den fazla nüshası vardır), Muhammed Sadık Mervezi'nin "**Tarih-i Cihanara**", Mahmut Mirza Kacar'ın "**Tezkiretü's-selâfîn**", Mahmut Mirza Kacar'ın "**Şükürnâme**", Behmen mirza Kaçar'ın "**Şükürnâme-yi Şahensâhî**" vs. el yazmalar dâhil olmuştur.

Bu el yazmalardan Nadir Şah'ın münşisi ve saray tarihçisi Mirze Mehdi Han'ın (?-1759) "**Tarih-i Nadirî**" birçok yönden dikkati çekiyor. Onun en eski nüshalarında biri 1789 yılında Ali Asker Hazerçeribi tarafından nestalik hattı ile yazılmıştır. M-139 şifreli bu nüshaya 5 nefis minyatür yapılmış ve bu minyatürlerde Nadir Şah'ın Afganistan, Hindistan, Osmanlı devletlerine seferleri tasvir olunmuştur. Hazineye sonradan dâhil olmuş B-2242 şifreli nüsha 1775 yılında şikeste-nestalik hattı ile yazılmış, haşiyelerinde şair Hüseyin'in Nadir Şah'a yazdığı "**Şehname**" mesnevisi yazılmıştır. Bu nüshanın 1a varağında A. Bakıhanov'un 1827 tarihli biyografi kaydı, imza ve mührü vardır.

Son zamanlara kadar Sıbt ibn el-Cevzî, Kızıoğlu'nun 40 ciltlik "**Mir'âtü'z-zamân fi Tevârihi'l-eyân**" eserinin yalnız sonuncu bölmeleri dünya şehsünâslarına malum idi. D-23 numaralı el yazma bu abidenin 90 fasıllık 1.cildir ki dünyanın yaranmasından 7. asrın ortalarına kadar olan büyük bir devri kapsıyor. Burada dünyanın tarihî coğrafisi, büyük eski devletleri çeşitli tayfa ve halklar hakkında malumat veriliyor, Arapların en eskiden 7. asrın ortalarına kadar olan tarihinden, kabile, icma, tayfa münasebetlerinden İslamiyet'in ortaya çıkışından, Kureyş Kabilesi'nin Arabistan yarımadasındaki durumundan vs. bahsediliyor. El yazma

XVI. asırda yazılmıştır. Eserin 6. cildinin mikrofilmi hazineye akademik Ziya Bünyadov tarafından başışlanmıştır. Bu cilt Selçuklar tarihinden bahseder.

Diğer XIII. asır âlimi İbn Hallikân'ın (1211-1282) D-65 numara ile kayıtlı "**Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâü'z-zamân**" eseri Arap Hilâfet'i terkinde olan ülkelerin iktisadi ve siyasi kültürel hayatını öğrenmek için değerli bir tarihî kaynaktır. El yazma XV. asır abidesidir ve 1484 yılında çoğaltılmıştır. Burada Yakın ve Orta Doğu'nun 865 tanınmış şahsiyetinin biyografisi, 20'den çok Azerbaycanlı âlim ve kahramanları hakkında, Hatip Tebrizi, Sed Selmasi, Ömer Sühreverdi, Yahya Sühreverdi gibi Azerbaycan âlimlerinin biyografisine yer verilmiştir.

VIII.-XVI. asırlar tarihinden bahseden Handemir Kıyaseddin'in (1475-1536) kıymetli bir tarihî kaynak olan ve Avrupa dillerine de çevrilmiş "**Hebibü's-siyer fi ahbari efrâdi'l-beşer**" adlı eserinde, Şirvan Şahruh Mirzadan Şah İsmail Safevî hâkimiyetinin sonuna kadar olan tarihinden bahseder. Bakü'de ve Berde'de yazılan bölmeleri El Yazmalar Enstitüsü'nde korunuyor.

Son yıllarda, El Yazmalar Enstitüsü'nde tarih ilimleri doktoru Profesör Seyitağa Aynullah tarafından Handemir'in "**Nâme-yi Namik**" adlı bir eseri aşikâr edilmiştir. Bu el yazma eserin en eski nüshasıdır. Eser 1568 yılında çoğaltılmıştır.

Orta Asırların büyük tarihçilerinden Taberi Muhammed ibn Cerîr'in "**Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk**" eserinde Arapların Azerbaycan'a gelmesi, Hurremler, Bâbek Harekatı, Mezyediler ve Sâciler Devleti hakkında bilgi veriliyor.

El Yazmalar Enstitüsü'nde bu eserin Fars ve Türk dillerinde I-III. ciltleri saklanıyor. D-282 numaralı nüsha en eski devirden Bâbek hareketına kadar olan devri içeriyor. El yazma, XVIII. asrın evvelerinde çoğaltılmıştır.

El Yazmalar Hazinesi, tarihe ait Türk dilinde yazılmış eski el yazmaları da korumaktadır. Bu el yazma kitaplarında Türk tarihi ile birlikte Azerbaycan tarihinin de bu çağları hakkında bilgiler bulmak mümkündür. XVII. asır abidesi olan Saadettin Efendi'nin "**Tâcü't-tevârih**", Nişancı Paşa'nın 1587 yılında yazılmış "**Tevârih-i kısıası'l-enbiyâ ve'l-mülûk**", Ali Efendi'nin XVI. asır el yazması olan "**Tevârih-i Selimnâme**", İbrahim Paşa Peçevî'nin "**Tarih-i mağribi'l-edâ**" (1652), Nâbi'nin "**Tuhfetü'l-harameyn**" (1715), Hüseyin Hezârfen'in "**Tenkîhu Tevârihi'l-mülûk**" (1845) el yazmaları tarihe ait zengin kaynaklardır.

Bunun dışında El Yazmalar Hazinesi'nin değerli bir bölümü olan arkeoloji belgeleri kısmında 3.000'den fazla tarihî senet korunuyor.

60'dan çok Şah Fermanı'nın ya aslı yahut, çoğaltılmış nüshasının el yazması tarihimizin 1634-1905 yıllarının mühim belgeleridir. Bunlardan 32 ferman Safevî Şahlarına, 1'i Nadir Şah'a, 6'sı Kaçarlar, 1'i Türk Sultanı Abdulaziz'e, 2'si

Abbas Mirze Nayibüsseltene'ye, 13'ü Gürcü Çarı İrakli'ye, 5'i ise Gürcü Çarı Davut'a mahsustur. Bu belgelerin her biri tarihî bir sayfadır.

El yazma kitaplar üzerinde sıra ile ve azimle çalışmakla ünlü el yazmaşünas-metnşünas mesleğini kazanmak mümkündür. Araştırmaların esasen el yazmaların ilmî-paleografik, tekstoloji, filoloji yönde yapıldığı Türk dilli el yazmalar şubesi bu istikamette bir okul gibidir. Araştırmalarımız sonucu enstitümüzde Türk dilli el yazmalarının tahmini sayısının 4.324 olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Türk dilli veya Türk eserleri Arap, Fars, Türk dillerinin karışımından yaranıp, Arap alfabesi ile yazılıp. Birçok araştırmacıların yazdıkları gibi Türk el yazma kitaplarının çoğu hiç de dinî konulu değil, tam tersi onların çoğu dünyevidir. Esasen tarih, coğrafya, astroloji-nücum, tıp, fıkıh, edebiyat, şiir vs. klasik ilim alanlarını kapsamaktadır.

Gelibolulu Muslihiddin Mustafa bin Şaban Şürurî'nin (1491-1562) şiire ait "**Behrû'l-Maarif**" adlı eserinin el yazması gösterir ki, bu Azerbaycan edebiyatşünası Şerafeddin Hasan bin Muhammed Rami Tebrizi'nin (XIV) "**Enisü'l-Uşşâğ**"ının etkisi altında yazılmıştır. Türk dilinde şiire ait gülcü bir eser sayılmasına bakmayarak, Babur'un "**Aruz Risalesi**", Nevâî'nin "**Mizanül-övlan**"ından farklı olarak, bu güne kadar araştırılıp yayınlanmamıştır. Bu iki eser klasik şiiriyyatın 3 kuralından birine aruz vezninin prensiplerinin izahını açıklıyorsa da, Şürurî'nin yaratıcılığı Türk şiirinin kendine has özelliklerinin yüze çıkarılmasına, onların özel mülâhaza ve araştırmalarıyla daha da genişlendirilip zenginleştirilmesine hizmet etmiştir. Klasik Türk Şiiri'nin nazari konularının araştırılması 1546 yılında yazılmış "**Behrül-maarif**"in El Yazmalar Enstitüsü'nde, yazarın ölümünden iki yıl sonra – 1564 yılında çoğaltılmış M-20 şifreli el yazması vardır.

Azerbaycan'daki Türkiye ile ilgili el yazmalar arasında ilk önce folklor el yazmalarından "**Kitabi-Seyyid Battal Gazi**"den söz açmak gerekir. "**Kitabi-Dedem Korkut**" İslam'dan sonra yaranmış ilk Oğuz-Türk Kahramanlık Destanı gibi önemlidir, "**Kitabi-Seyyid Battal Gazi**" Türkiye'de ondan sonra ortaya çıkan ilk Oğuz-Türk dinî kahramanlık destanı gibi önemlidir. Eserin kahramanı olan Battal'ın tarihî bir şahıs olması ile ilgili araştırmacıların fikirleri farklıdır. Dünyada tanınmış Türkolog, âlim, İren Hanım Melikova, hatta zamanında yaşanmış tarihî olaylar, Babek-Afşin-Battal arasında paralellikler kurmuştur. "**Battalname**" adlandırılan destanın Azerbaycan'daki nüshasını merhum Prof. E. Demircizâde'nin arşivinde bulmuşuz. Bakü nüshası "Türklerin hayat ve mefkûrelerini yansıtan" bu destanın dünyada sayıca çok olmayan el yazmalarının en değerlilerinden biridir.

Klasik Azerbaycan edebiyatının kendi dilimizde olan örnekleri daha çok Fuzûlî eserlerinin el yazmalarıdır. Şubede üstadın divanı, "**Leyli ve Mecnun**"u el yazmalar arasında Arap alfabesi ile ilmi-tenkidi metinleri hazırlanmıştır.

İmadeddin Nesimi, Hataî Tebrizi, Şah İsmail Hataî, Gavsî Tebrizi eserlerinin nüshaları tekstoloji yönden araştırılmıştır.

Türk divan şiirinin Orta Çağlarda yaşamış Kamal Ümmî Karamanlı, Dede Ömer Röşeni, Mahmud Abdülbaki Baki, Gaimî, Niyazî Mirsî, Nabi, Sabit, Nedim, İbrahim Hakkı, Seyid Hâşim Üsküdarî gibi tanınmış yazarların eserlerinin nefis ve nadir nüshaları El Yazmalar Enstitüsü'nde korunuyor. Nedim Ahmet Efendi İstanbulî'nin Azerbaycan'daki divanı biyografi olması ile dikkati çekiyor. Nedim el yazmasını 1726 yılında Avrupa kâğıdına kara mürekkeple yazmış. 45a, 57b varaklarında özel mührü var. Nizâmî ve Fuzûlî edebî okulunun ilk bulunan örneklerinden, "**Sohbetü'l-esmâr**"ın Fuzulî'nin olup-olmaması ile ilgili yıllardır devam eden tartışmalara son koyan "**Gülşen-i Âbâd**" gibi. Şemseddin Sivasi, Fuzulî'den birkaç yıl sonra kaleme aldığı bu eserinde "Kapına geldi bu ebdî-Fuzulî" diyor. Eserin mevzu, sujet ve konusundaki benzerlikler karşılaştırmalı araştırma sonucu belirlenmiştir.

Dünyada "**Gülşen-i Âbâd**"ın toplam üç nüshası mevcuttur. Bunlardan biri Konya'dadır. İki nüshası ise Azerbaycan'da son dönemlerde araştırılıp bulunmuştur. Eserler arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da var.

Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu dilcilikle ilgili bir sıra eserler ve kitaplar da ortaya çıkarılmıştır. Dilciliğe ait Türk dilli el yazmaların yaranmasında esasen Arap diline olan ilgi ve onun öğrenilmesine istek duyuluyor. Tarihi olarak Arap ve Fars dillerinin kariyer kazanması çeşitli, tertipli sözlüklerin yaranmasını doğurmuştur. Bu sebepten Azerbaycan'da sözlük işinin bir ilim gibi öğrenilmesi değer kazanmıştır. "**Miftâhü'l-Luğa**", "**Kitab-ı Keyvaniyye**" (tıpla ilgili), "**Abuşga**" (Nevai lügati), "**Arapça-Türkçe Lügat**", "**Arapça-Farsça-Türkçe Lügat**", "**Lügat-i Nemmatullah**" vs. Azerbaycan'da yaranmış el yazma kitaplarıdır. Türkiye'de yaranan sözlük örneklerine de El Yazmalar Enstitüsü'nde karşılaşmak mümkündür. Bunlardan Firişteoğlu'nun (1469) **Arapça-Türkçe Lügati**, XVI-XIX asırlarda çoğaltılmış yedi nüshasını örnek verebiliriz. Azerbaycan'da Firişteoğlu sözlüğünün ilmi-tenkidî metninin ilk kez bu nüshalara dayanarak hazırlanması ve yayınlanması Türkoloji ilmine bir armağandır. "**Ahter-i Kebîr**" adlı ünlü Arapça-Türkçe sözlüğün Azerbaycan'daki on nüshasından altısının tarihi bellidir. En eski el yazma 1570 yılına aittir. Farsça-Türkçe olan "**Töhfe-i Şahidi**" sözlüğünün enstitüde 20'ye yakın nüshası ve hatta izahlı nüshaları da vardır. İlk nüsha 1660 yılına aittir. Yazarın ölümünden 10 yıl sonra çoğaltılmıştır.

Ebri Hâce İbn Âdil'in "**İhtiyarat-i Gevaid-i Külliyye**"si XV. yüzyılda yaranmış nücumla ilgili bir eserdir. Enstitü'deki diğer bir nüshası "**Mehlem**" adlanır. İlimlerin paylaşılmasına ithaf olunmuş el yazmalardan birinin yazarı İshak Rızayî Zencani-Tokatî'dir (1688). Onun "**Menzume-yi Egaid**" ve "**Nazmu'l-ulûm**" adlı iki eserinin El Yazmalar Enstitüsü'nde 30'a yakın nüshası mevcuttur. Mesnevi şeklinde yazılmış eserin tekstoloji yönden karşılaştırılması sonucunda metnin

28 bölümü olduğu ortaya çıkarılmıştır. İshak Rızayı münacaat ve naatten sonra Ebu Hanife Nu'mân bin Sâbit, Muhammed Elvani, Sultan Muhammed Han ve başkalarından bahsetmiş, eserin yazılma sebebine de ayrıca bir bölüm ayırmıştır. Tecvit, mantık, âdâb, kelim, fıkıh, tasavvuf, hadis, tefsir, tıp, lügat, tarih, hendese, hikmet vs. gibi bölmeler yazarın düşüncelerini yansıtmakla birlikte, Orta Çağlarda bu ilim alanları durumuna da ışık tutuyor. “**Nazmu'l-ulûm**” sade halk dilinde yazılması ile dil tarihimizin öğrenilmesi ve Azerbaycan'da ilimlerin bölünmesinin tarihî gelişme yolunu izlemek bakımından çok önemlidir. Sonraki dönemlerde bu Mesnevi'nin etkisiyle bir sıra eserler yaratılmıştır. Bunlardan Enstitümüzde nüshaları korunan, İbrahim Hakkı'nın “**Tertîbü'l-ulûm**” eserini örnek verebiliriz.

Orta Asır İslam kültürüne ait bir kaynak gibi değerli sayılan mektup topluları Azerbaycan'daki Türk el yazma kitaplarında da temsil ediliyor. XVI. asır âlimi, nasiri ve şairi Mahmud bin Osman Lamei'nin “**Münşeât**”ının XVII. asrın sonlarında nestalik hattı ile çoğaltılmış 171 varaklık nüshası mevcut mektup toplularından üstün özelliklerine göre farklı sayılıyor.

Enstitümüzde ansiklopedik karakterli el yazma kaynaklar da mevcuttur. Bunlardan biri XV. yüzyılda yaranmış “**Tâcü'l-edeb**”dir. Eserin yazarı Ali ibn Hüseyin el-Amâsî'dir (ö.1490). Enstitü'de üç nüshasının olduğu belirlenmiştir. Yazarın eserdeki kayıtları onu İstanbul'un fethi olan 1453 yılında kaleme aldığını gösteriyor. Eserde evlat terbiye etmekten, velinin evlat üzerindeki hukuklarından, muallimin sıfatlarından, eğitimden, **Kur'ân**'ın güzel okunmasından, âdâp öğrenmekten, ilmin üstünlüklerinden, hat eğitiminden, selam vermek, yemek-içmek, oturmak, yürümek, abdest almak vs. nihayet çeşitli milletlerin kendine has özelliklerinden söz edilir. Ali el-Amâsî'nin düşünceleri gibi, dili de zamanının özelliklerini yansıtıyor.

Türk dilli el yazmalar gerçekten çok zengindir. Onların her biri hakkında bilgi vermek ya da üzerinden sükûnetle geçmek mümkün değil. Türkiye ile ilgili el yazmaların Azerbaycan'daki Türk dilli el yazmalar sırasında önemli yer tuttuğunu itiraf etmeliyiz. Türk memleketlerinin karşılıklı ilişki tarihinde, Azerbaycan'la Türkiye arasında çok yönlü bağılıkların daha geniş ve üstün olması dikkat çekiyor. Bir sıra alanlarda bu yakınlık medeni-edebî-ilmî değerlerde, el yazma kitaplarında asırlardır yaşamaktadır. Tarihî belgeler, Türk dilli el yazmaların Azerbaycan, Orta Asya, Volga boyu, Kuzey Kafkas, Kırım, Türkiye, İran, Irak, Afganistan, Pakistan, Hindistan, Mısır, Suriye, bir sıra Balkan ülkeleri – Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya vs. gibi geniş arazide yaranıp genişlendiğini, Türk dilli el yazmaların bu sıralananlarla birlikte dünyanın Büyük Britanya, İrlanda, Rusya, Fransa, Almanya, İtalya, ABD gibi ülkelerin el yazma hazineleri, kütüphane ve müzelerinin süsü olduğunu onaylamaktadır. Sözü ettiğimiz bu el yazmalar bizim manevi servetimiz olsa da şimdi buldukları memleketlerin sahip oldukları maddi servettir.

Türk dilli el yazma kitabı sadece kitap değil, onun arkasında asırların, yılların, milletin tarihi, halk, toprak, vatan, yazar, eser, hattat, ressam, düzenleyen, koruyan

hepsi dayanıyor. El yazma kitaplardaki Tebriz, Erdebil, Şirvan, Şamahı, Bakü, Gence, Urmiya, Zencan, Maku, Marağa, Karabağ, Ebher, Nahçıvan, Selmas, Derbend, Erzincan, Kazan, İstanbul, Bursa vs. kayıtlı yazılara istinaden onların yarandığı mekânların tarihi haritasını çizmek mümkündür. Türk dilli yazmalar üzerinde aşağıda gösterdiğimiz yönlerde araştırmalar yapıyor:

1. İlmî-paleografik tasvir,
2. Transfoneliterasiya,
3. Tercüme ve çevirmeler,
4. Testoloji-filoloji (linguistik ve edebiyatşünaslık bakımından) tatikikat,
5. İlmî-tenkidi metinlerin hazırlanması,
6. El yazmaların basıma hazırlanması.

“**Nesimî Divanı**”, Suli Fakih’in Zerir’in “**Yusuf ve Züleyha**”ları, Yusuf Meddah’ın “**Verka ve Gülşah**”ı ve diğer dil tarihi bakımından değerli eserler üzerinde lenuistik tetkikatların yapılmasında, yayınlanmasında Prof.C. Kahramanov’un, N. Hacıyeva’nın, S. Ahundova’nın emeği büyüktür. Özellikle M. Adilov’un “**Azerbaycan Paleografyası ve Tarihî Orfografya**” eseri el yazmaşünaslığın problemlerinin çözülmesi yolunda atılmış önemli bir adımdır. Böyle araştırma eserlerinden biri de filoloji ilimler doktoru Azade Musayeva’nın “**El Yazma Kitabı ve XV.-XVI. Asırlar Azerbaycan Edebiyatı: Problemler Araştırmalar**” kitabıdır.

Türk dilli el yazmaların tasviri problemine gelince, eskiden dil ayrımı yapılmadan düzenlenmiş (Arap, Fars, Türk) iki ciltlik kataloğa göz atalım: Birincide 1281 yazmadan 329’u Türk dillidir: Tarih-coğrafya 35, tezkire 8, şiiriyat 1, edebiyat nazariyesi 1, manzum sözlük 3, münşeat 11, edebi eserler, izahlar vs. 270. İkinci ciltte 237 cönk tasvir olunur. Karışık olmakla hepsi Türk dillidir. Türk dilli el yazmaların yeni tasviri kataloglarının yayınlanmasında öncekilerden farklı olmasına dikkat edilecektir. Birinci cilde şiir örnekleri (elbette mevcut olanların bir kısmı), ikinci cilde 400’e yakın folklor eserleri dâhil edilmiştir. Artık her ikisi de yayına hazırdır. Azerbaycan’daki Türkiye ile ilgili el yazmaların sayıca çok olduğu için tasvirlerini ayrıca bir ciltte yayımlamayı planlıyoruz. Bunun dışında tarihe, ilahiyata, din tarihi ve nazariyesine, tıpa ait el yazmalar da tasvir edilmektedir. Bunların her biri uygun ciltlerde yayımlanacaktır.